TÜRK-İSLÂM MEDENİYETİ

AKADEMİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Kış ve Yaz Dönemlerinde, Yılda İki Kez Yayınlanan
Uluslar Arası Hakemli Bir Dergidir.

Sayı 8/ Yaz

Konya - 2009

TANZİMATTAN CUMHURİYETE PROTESTANLARIN ANADOLU'DAKİ DURUMLARI VE GÖSTERİLEN DİNİ HOŞGÖRÜ

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ARAS*

Özet:

Anadolu ve Ortadoğu'da Protestan toplulukların gerçekleştirmiş oldukları faaliyetlerin başlangıcı 1820'li yıllara kadar gitmektedir.

Bir süre İzmir, Kudüs, Beyrut ve İskenderiye'de faaliyetlerde bulunan guruplar, 1827 tarihinden itibaren İstanbul'a gelmişlerdir.

Osmanlı yönetimi özellikle 1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte alınan "Müslüman ve Gayri Müslim halk asında ayrım gözetilmemesi, kanun karşısında eşitlik" ilkesi ile bu faaliyetlere karşı olumsuz bir tavır göstermemiştir.

1850 yılında Protestan cemaat "millet" olarak tanınmış ve Islahat Fermanı ile de din değiştirme yasağı kalkmış, Gayri Müslimlerin de devlet memuru olmasına izin verilmiş, serbestçe ibadet edebilme ve mabet yapabilme gibi haklar verilmiştir.

Bu tarihten itibaren birçok şehirde Protestanlığın hızla yayıldığını, kiliseler kurulduğunu, eğitim alanında okulların, sağlık alanında hastanelerin açıldığını görüyoruz.

Devleti bölmeye, halkı isyana veya kışkırtmaya yönelik faaliyetler gösterilmediği sürece hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde bu topluluğun hiçbir faaliyetine engel olunmamış, hoşgörü içerisinde inancının gereğini kendi toplumuna aktarmasına müsaade edilmiş, toplumsal barışa katkıda bulunulan tüm faaliyetlerine destek verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Protestanlık, Anadolu'da Dini Kurumlar, Gayri Müslimler.

THE STATES OF PROTESTANTS IN ANATOLIA AND THE TOLERANCE SHOWN FROM TANZIMAT TILL THE REPUBLIC

Abstract:

The beginning of the activities of the Protestant communities in Anatolia and Middle East reaches beyond 1820s.

After 1827, the communities living in İzmir, Jerusalem, Beirut and Alexandria has moved to İstanbul.

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Öğretim Üyesi

The Ottoman Administration has not shown any negative manner to these activities especially after the rule "equality between Muslims and non-Muslims in front of the law" coming with 1839 Tanzimat Reforms.

In 1850, the Protestant community was recognized as a "nation". The Rescript of Reform (Islahat) stated that no one should be compelled to change their religion, non-Muslims could also be recruited in the State Institutions, no one should be hindered in the exercise of their religion.

After 1858, it is seen that the Protestanism expanded in lots of the cities and the churches, schools and hospitals were established.

In both Ottoman Empire and Turkish Republic eras, the activities of Protestants were not banned unless these activities were related to separation from the State or provoking against the State. These activities were tolerated and even supported if they contributed the common peace.

Keywords: Protestanism, Religious Institutions in Anatolia, non-Muslims.

PROTESTANLIĞIN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞMESİ

Hıristiyan Kilisesinde İsa'dan yaklaşık 15 asır sonrasına kadar oluşmuş dini yapılanma, toplumları huzur ve refaha götürmesi bir yana sosyal ve psikolojik sıkıntılara da sürüklüyordu. XIV. ncü yüzyıl başlarında İngiltere'de Wycliffe, Prag'da Huss gibi bazı saygın din alimlerinin dile getirdikleri çözümler, halkın, din adamlarının tutum ve davranışlarını tartışmalarına ve kilisenin de yeni arayışlarına sebep olmuş, Hıristiyan dünyası Luther ile başlayan, Calvin ve Zwingli ile devam eden yeni bir dini yapılanmayla, Protestanlıkla tanışmıştır.

Protestanlık, Katolik Hıristiyan topluluğunun dini ve siyasi yapılanması ve sosyal-ekonomik hakimiyetine karşı oluşan aşırı tepki sonucu ortaya çıkmıştır. Artık Roma'nın, Hıristiyanlığın merkezi olduğu , en yüksek ruhani liderin Papa olduğu ve Papa'nın yanılmazlığı, dini hükümleri sadece din adamlarının öğretebileceği, rahibin olduğu yerde kilisenin olması gerekliliği, rahiplerin bekar kalmalarının zaruri oluşu,.... gibi hususlar uzun tartışmalar sonucu değişmiş ve rahibin değil cemaatın olduğu yerde kilisenin kurulması gerektiği, rahiplerin imtiyazı olmadığı, Vatikan'ın ve Papa'nın otoritesinin kabul edilemeyeceği, Öğretme ve öğrenmenin kilise kontrolünde değil İncil'e uygun gerçekleştirileceği, bunu anlamak için din adamına ihtiyaç duyulmadığı, kurtuluşun amelle değil imanla mümkün olduğu prensipleri benimsenmiştir.

Luther, Calvin ve Zwingli gibi önderlerin gayretleri sonucu yaklaşık üç asırlık bir sürede (XV-XVIII yüzyıllar arası) kurumsallaşmasını da tamamlayan Protestan topluluklar, Avrupa'da Almanya, İskandinav ülkeleri, İsviçre,Hollanda,İskoçya,Bohemya ve Kuzey Amerika genelinde yayılmışlardır.[1]

[1] Gündüz Şinasi,Hıristiyanlık,İsam yayınları,İstanbul-2006,s.116-123.

Protestan topluluklarında diğer birçok Hıristiyan mezhebinde olduğu gibi hıristiyanca bir yaşamın temel gerçeği İnciller ve bu İncillerin tüm insanlara duyurulma ve anlaşılmasını sağlamaktan geçmektedir. Pavlos Korintoslulara 1 nci mektub'unda "Mesih beni vaftiz etmeye değil...uluslara müjdeyi yaymaya gönderdi." demektedir.[2]

"Herkesin kendi dilinde İncili okuyup-anlayabileceği ve anlayabildiği ölçüde yaşantısına uygulayabileceği" temel prensibi birçok dilde İncil yazılması gayretlerinin Protestanlarca gerçekleştirilmesine sebep olmuştur.

OSMANLI DEVLETİNDE YENİLEŞME HAREKETLERİ VE GAYRİ MÜSLİMLERE VERİLEN HAKLAR

XIX ncu yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti sınırları içerisinde Gayri Müslimlerin büyük çoğunluğunu oluşturan Hıristiyanlar, kendi aralarında Ortodokslar, Ermeniler, Süryaniler, Katolikler ve Keldaniler şeklinde mezheplere ayrılıyorlardı. Avrupa ve Amerika'da bulunan Protestan anlayışın ilk defa Osmanlı Devletinde görülüşü 1820'li yıllara rastlamaktadır.[3]

Avrupa'da Fransız İhtilali, aydınlanma hareketleri ve sanayi devrimi ile dini, sosyal ve siyasi yapılarda büyük değişim görülmüştür. Osmanlı Devleti yöneticileri bu değişimin farkında olup dini ve etnik ayrımları ortadan kaldırmayı hedef alan ve böylece devletin bölünme ve parçalanmasının önüne geçmeyi amaçlayan Tanzimat Fermanını 1839 yılında ilan etmişlerdir. Tanzimat fermanı ile Osmanlı Ulusu üst kimlik olarak tesbit edilmeye çalışılmış, yönetim kademesi dışında tüm tebaaya kanun önünde eşit haklar verilmesi temel prensip olarak kabul edilmiş, herkesin can, mal ve namus dokunulmazlığı devlet güvencesine alınmıştır.[4]

Gülhane Parkında Tanzimat Fermanını okuyan Mustafa Reşit Paşa'dan sonra sadrazam olan Rıza Paşa, değişim anlayışını şöyle açıklamıştır: "Müslüman, Hıristiyan, Musevi, hepiniz bir hükümdarın tebaası, bir pederin evladısınız. Padişah efendimiz bil cümle tebaasının ırz,namus, can ve malını teminat altına almıştır.... Müslüman ve Hıristiyan, zengin veya fakir.. ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlı tebaası, adalet önünde eşit muamele göreceğinden emin olmalıdır." [5]

Devlet, vatandaşlık hakları ve tabiiyet konusunda eşit haklar veren Tanzimat Fermanı ile vatandaşının tüm hukuki, kültürel ve eğitimine dair sorumluluklarını üstlenmiş ve millet kavramı bir süre cemaat ya da dini topluluklarla sınırlı kalmıştır.[6] Fakat bir süre sonra Ortodoks Rum ve Ermeni milletinin kutsal yerler ve kilise yönetimleri konusunda elde ettikleri bazı haklar

---

[2] 1.Korintoslular 1/17;Galatyalılar 2/2.

[3] Malkoç Numan, İstanbul'daki Protestan Kiliseleri, İstanbul 1999, s.20.

[4] Gülsoy Ufuk, Islahat Fermanı, TDV. İslam Ansiklopedisi, C.19,İstanbul-1999,;Kemal Karpat, Osmanlı'da Değişim, modernleşme ve Uluslaşma, Ankara-2006,s.78-80.

[5] Karal Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, c.5,TTK. Basımevi,Ankara-1983,s.171.

[6] Kemal Karpat, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma, Ankara-2006,s.81.

Katolik ve Protestan devletler[7] ve Osmanlı topraklarındaki Ortodoksların da liderliğine oynayan Rusya'nın baskıları ile daha geniş hakları içeren yeni bir fermanın, 1856 yılında Islahat Fermanının çıkışını hızlandırmıştır.

Islahat Fermanında Tanzimat fermanının açık bıraktığı, veremediği haklarda yeni düzenlemeler yapılmış, yeni güvenceler ilave edilmiştir. Her ne kadar Rumlar, Ermeni ve Yahudilerle bir tutulmayı hazmedemese de o güne kadar askerlikten muaf tutulan Gayri Müslimler askere alınma durumuyla karşılaşmışlar ve Sen Sinod'a** halktan kişilerin de seçilmesi sağlanmış ve patriklerin yetkileri sadece dini konularla sınırlandırılmıştır.[8] Islahat Fermanı bu yönüyle dönemine göre oldukça demokratik bir yenileşme hareketidir.

1862'den itibaren Islahat Fermanı hükümlerince din adamlarının cemaatleri üzerindeki keyfi uygulamalarına da son verilmiş, cemaatlerin dini, idari, mali, eğitim ve hukuk işleri ile ilgili komisyonlar kurulmuş, cemaatlere bildirilmiş, nizamnameler çıkarılmıştır.[9] Artık bu tarihten itibaren Protestan grupların da Osmanlı topraklarında çok daha rahat bir hareket alanı bulduklarını görüyoruz. 1867 tarihinde kabul edilen " Tebaa-i Ecnebiyyenin emlake mutasarrıf olmaları hakkındaki Kanun"[10] ile yabancılara mülk edinme hakkı verilmiştir. Başlangıçta sadece Latin din adamları için düşünülerek çıkarılan kanundan en çok istifade eden Protestanlar olup, birçok yörede arazi alarak kilise ve okul açmışlardır. Ayrıca açılan manastırlar,okullar, hastahaneler ve yetimhanelerin dışarıdan getirdikler mallar,kitaplar ve eşyalar gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.

OSMANLI DEVLETİNDE PROTESTANLARIN DURUMU VE FAAİLİYETLERİ

İstanbul'da ilk Protestan Kilisesinin kuruluşu 1846 yılına rastlar. Bu kilise Amerikalılar tarafından Protestanlaştırılan Ermeniler tarafından kurulmuştur. 1850 yılında ise Protestan cemaat millet olarak tanınmış, ıslahat fermanı sonrasında gelen kolaylıklarla da 1864 yılında Bursa ve İznik civarında Bitinya Ermeni Protestan Kiliseleri Birliği, 1865'de Harput Protestan Birliği, 1868'de Merzifon'da Merkezi Protestan Birliği ve Anadolu'nun güney kısımlarındaki illeri içine alan Klikya Protestan Birliği kurulmuştur.[11]

1870 yılında resmi olarak devletten izinle açılan Protestan Kilisesi 73 tür.[12] 1876 yılına ait kayıtlara göre ise Antep'te 12 Protestan Kilisesi,[13] 1857 yılında Malatya ve Diyarbakır'da 26 Protestan Kilisesi ve 9 Okul, 1877 yılında

---

[7] Karal Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, c.5,TTK. Basımevi,Ankara-1983,s.223.

** Kilise yönetiminde görevlilerden oluşan Kutsal Meclis.

[8] Gülsoy Ufuk, Islahat Fermanı, TDV. İslam Ansiklopedisi, C.19,İstanbul-1999

[9] Karal Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, c.5,TTK. Basımevi,Ankara-1983,s.223; Gülsoy Ufuk, Islahat Fermanı, TDV. İslam Ansiklopedisi, C.19,İstanbul-1999

[10] Mutlu Şamil, Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları, İstanbul-2005,s.19.

[11] Kocabaşoğlu Uygur, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika,İstanbul-1991,s.114 ve 143-152.

[12] Kocabaşoğlu Uygur,a.g.e. s.105.

[13] Kocabaşoğlu Uygur,a.g.e. s.94.

Elazığ'da 22 Kilise, İzmir'de 30 Kilise ve Okul açılmıştır.[14] 1900 yılında ise 112 Kilisenin, Protestan din adamı ihtiyacını karşılamak için 3 Protestan İlahiyat Okulunun, 378 ilkokul ve 33 Lise yanında Protestan hastahane ve yetimhanelerinin açıldığını görüyoruz.[15]

Sultan II. Abdülhamid döneminde yabancıların yönetimindeki kilise okul ve hastahanelerin kontrol altında tutulabilmesi için yapılan sayımda Osmanlı topraklarındaki, Protestanların ve Amerikan elçiliğinin kontrol ve desteğindeki Protestan okulların sayısı 186'dır.[16] Anadolu'nun hemen her yerinde, Adana, Tarsus, Beyrut, İzmir, Manisa, Akhisar, Diyarbakır, Mardin, Erzurum, Erzincan, Yozgat, Kayseri,Van, Antep, Maraş, Konya, Burdur, Bitlis, Ahlat, Muş, Halep, Trabzon, İstanbul gibi birçok il ve ilçede açılan okulların bir kısmının isimleri de Amerikan Protestan Mektebi, Protestan Sıbyan Mektebi, Ermeni Protestan Mektebi, Protestan Kız Mektebi, Protestan Erkek Mektebi...v.s.[17]

İngiliz Elçiliğinin himayesindeki okullar ise 1856'da 10, 1869'da 30, 1876'da ise 50 yi bulmuş olup, İngiliz Kilisesi desteğinde faaliyetlerini sürdürmüştür. O dönemde okul dışında İngiliz Ruhban Cemiyeti desteğinde İstanbul Galata'da, Kumkapı, Beyrut, Hayfa ve İzmir gibi önemli merkezlerde Hastahane ve Yetimhanelerin de açıldığını görüyoruz.[18]

Almanya 1871 yılında kurduğu Alman Birliği sonrası tarih sahnesine siyasi, ekonomik ve askeri bir gü olarak girmiştir. Osmanlı topraklarında ekonomik olarak faaliyette bulunmayı arzuladığı bölgelerde kendilerine bağlı ve destek olacak gençleri yetiştirmek üzere yoğun bir şekilde okul hastahane yetimhane ve kiliseler açmıştır.[19] Esas itibariyle bunları Alman Sefirlikleri ve Kültür Merkezleri aracılığıyla destekleyen Almanlar ilk yıllarda İstanbul, Edirne, Selanik, İzmir, Bursa, Van, Beyrut, Malatya, Kudüs... gibi illerde faaliyette bulunmuşlardır.

Kudüs'te bir yetimhane ve Alman Sanayi Mektebi açılmış, 6000 dönümlük bir arazi de ziraat eğitimi verilmek üzere satın alınmıştır. İstanbul'da 1868'de Alman okulu, 1873 yılında izni alınan Alman sefareti himayesinde Alman Protestan Okulu, 1896'da Bebek'te Alman yetimhanesi, 1890'da Alman Protestan Okulu, 1897'de Tophane'de Alman Protestan Cemiyetine ait Alman kilisesi ve bu kilise rahiplerine ait Alman Hastahanesi, 1898'de Beytü'l-Lahim'de açılan Alman Protestan Yetimhanesi ve Alman Protestan Okulu, Hayfa'da Alman Protestan Okulu resmi olarak izin alınarak açılan okul, kilise, hastahane ve yetimhanelerdir.

---

[14] Tozlu Necmettin, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Ankara-1991, s.76-79.
[15] Kocabaşoğlu Uygur,a.g.e. s.127-128.
[16] Mutlu Şamil, a.g.e. s.298-299.
[17] Akyüz Yahya, "Abdülhamid Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge" Ankara Ün. Eğitim Fakültesi Dergisi,III/1-4, Ankara-1970, s.121-128.; Mutlu Şamil, a.g.e. s.299-309.
[18] Mutlu Şamil, a.g.e. s.241-256.
[19] Ortaylı İlber, II. Adülhamid döneminde Osmanlı imparatorluğunda Alman Nüfuzu, Ankara-1981,s.49-51.

Ermeni olayları sonrası Harput bölgesinde de faaliyette bulunan Almanlar,1884 yılında aldıkları izinle birçok yetimhane açmış, kiraladıkları tarla, bağ, bahçelerde bölge halkını eğitmişler, marangozhane ve demir işleme atölyesi açmışlardır. Maraş'ta Protestan okulu ve hastahanesi, Muş'ta yetimhane, Urfa'da yetimhane ve hastahane, Halep'te Anaokulu, Elazığ'da Alman Kız Okulu, Alman Öğretmen Okulu ve daha birçok yerde açılan okullar 1900-1915 yılları arasında devletten izin alınarak açılmıştır. Almanlar 1902 yılına kadar izinsiz açtıkları okullar için de aynı dönemde izin almışlar ve Osmanlı yönetimi bunların hizmetlerine mevcut kanunlar ve hoşgörü çerçevesinde hiçbir sınırlama getirmemiştir.[20]

Alman Protestanlar tarafından din adamı ve vaiz yetiştirmek üzere İlahiyat okulları da kurulmuştur. Bebek ilahiyat okulu, Maraş ilahiyat Okulu, Harput İlahiyat Okulu ve Merzifon ilahiyat okulu bunlardan birkaçıdır.

Alman Protestan Kiliseler Topluluğu tarafından desteklenen ve 1846 yılında kurulan Alman Hastahanesi, 1919 yılında kısa bir süre İngilizler tarafından işletilmiş Cumhuriyet sonrası tekrar Almanlar işletmeye devam etmişlerdir.[21] 1855'te İngiliz Hastahanesi ve 1920 yılında Amerikan Bristol Hastahanesi açılmıştır.

XIX. yüzyıl ortalarında Protestanlar çeşitli yayınevleri kurmuşlar bir de dergi çıkarmışlardır. 1855-1915 tarihleri arasında çıkardıkları dini içerikli dergileri "Avadaper"dir. Redhousse Pres ve Kitabı Mukaddes Şirketi Protestan kiliseleri üyelerince açılmış olan yayın evlerindendir. Buralarda öncelikli olarak Kitabı Mukaddesin Osmanlıca tercemeleri ve ihtiyaç duyulan diğer dini yayınlar basılmıştır.[22] Tüm bu hastahaneler, okullar ve kiliselerde görev yapan öğretmen, hemşire, hastabakıcı ve doktorların çoğunluğu Protestan kiliselerinin desteği ile gönderilen kişiler ve yerli halktan bu kurumlarda yetişenlerden oluşmaktadır.

Sonuç:

Osmanlı Devleti etnik ve dini yönden birçok insanın bir arada yaşadığı bir devletti. Yönetimde, Türkmenler tarafından kurulduğu için Türkler hakimdi. Kullanılan dil Türkçe ve hanedanın dini İslam, yaygın din olarak kendini gösteriyordu.[23]

Sosyal ve siyasi değişimleri çok iyi izleyen devlet yönetimi, XIX ncu yüzyılın ilk yarısında ve ikinci yarısında gerçekleştirdiği iki büyük yenileşme ve değişim çalışmaları ile Osmanlı tebaası içerisinde yer alan tüm unsurları Müslüman-Gayri Müslim, Türk-Rum-Ermeni ayrımı olmaksızın herkesi dini ve hukuki noktada eşit hale getirmiş, ve bununla ilgili tüm düzenlemeleri de yapmıştır.

---

[20] Mutlu Şamil, a.g.e. s.96,102-105,120-125.

[21] Yıldırım Nuran, Alman Hastanesi,D.İ.B.A.I/211. Malkoç Numan, a.g.e.s.147.

[22] Malkoç Numan, a.g.e.s.148.

[23] Ortaylı İlber, Osmanlı Barışı,İstanbul-2007,s.135.

Artık devletin verdiği bu hak ve oluşturduğu hoşgörü ortamı ile Ortodoks Rumlar, Ermeniler, Katolikler, Protestan ve Yahudiler inanç ve ibadetlerini daha düzenli ve rahat yapabilmekte, mabet açıp eski ve yıkılan kısımlarını onarabilmekte, kendilerine ait sosyal ve eğitim kurumları, okul, hastahane ve yetimhane açabilmekteydi. Bu durumdan en çok yararlanan ve faaliyet gösterenler şüphesiz Protestanlar olmuştur.

Bu kurumların kendi cemaatlerine olduğu kadar Osmanlı halkı ve yönetimine de büyük katkıları olduğu bir gerçektir. Fakat her toplumda olduğu gibi gözünü hırs bürümüş bazı menfaat çevreleri de bu yeni oluşum döneminde yerlerini almış, zaman zaman devlet tarafından hizmet gayesi dışında kullanılan ve zararlı olduğu tesbit edilen okul veya kiliseler kapatılmıştır. 24 Temmuz 1923 Lozan Barış Antlaşması ile birlikte de yeni bir döneme girilmiş, azınlıkların Müslümanlarla eşit haklara sahip oldukları Cumhuriyet yönetimince de belirtilmiş, 1924 yılında ise Tevhidi Tedrisat Kanunu çerçevesinde tüm yabancı okullar kapatılmıştır. Atatürk'ün önderliğinde Osmanlının son döneminde karşılaştığı zararlı faaliyetlerle karşılaşmamak için kanuni ve hukuki düzenlemelerin tamamlanmasından sonra 1928 yılından itibaren Milli Eğitim Bakanlığına bağlı olarak yabancıların ve azınlıkların okul, hastahane, kilise v.b. kurumları açmalarına izin verilmiştir.

Köklü geleneklerinde varolan hoşgörüyü damarlarında barındıran Türk milleti, tarihin her anında halkları kendi kültürlerinden koparma ve asimile etme yerine inancını ve yaşantısını huzur içerisinde devam ettirme politikasını **"Yurtta Sulh Cihanda Sulh"** ilkesi doğrultusunda bugüne kadar sürdürmüştür. Bunun en canlı örneği Katolik, Ortodoks, Yahudi ve Protestanların okuluyla, kilisesiyle, tarlası, bağı, bahçesiyle ve hastahanesiyle topraklarımızda yaşantılarını huzur içerisinde devam ettirmeleridir.

Kaynakça:

Akyüz Yahya, "Abdülhamid Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge" Ankara Ün. Eğitim Fakültesi Dergisi,III/1-4, Ankara-1970, s.121-128.

Gülsoy Ufuk, Islahat Fermanı, TDV. İslam Ansiklopedisi, C.19, İstanbul-1999.

Gündüz Şinasi,Hıristiyanlık,İsam yayınları,İstanbul-2006.

Karal Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, c.5,TTK. Basımevi,Ankara-1983.

Kemal Karpat, Osmanlı'da Değişim, modernleşme ve Uluslaşma, Ankara-2006,s.78-80.

Kitabı Mukaddes

Malkoç Numan, İstanbul'daki Protestan Kiliseleri, İstanbul 1999

Mutlu Şamil, Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları, İstanbul-2005.

Kocabaşoğlu Uygur, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, İstanbul-1991,s.114 ve 143-152.

Ortaylı İlber,II.Adülhamid döneminde Osmanlı imparatorluğunda Alman Nüfuzu, Ankara-1981.

Ortaylı İlber, Osmanlı Barışı,İstanbul-2007.

Tozlu Necmettin, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Ankara-1991.

Yıldırım Nuran, Alman Hastanesi,D.İ.B.A.I/211.